

УДК 343(477)“13/15”
DOI.ORG/10.32703/2663-6352/2024-1-15-29-33

ORCID ID 0000-0003-2627-8871

Добкіна Катерина Робертівна,
Доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету ІУТП ДУІТ,

ORCID ID 0000-0002-5242-7327

Савицька Світлана Леонідівна,
Кандидат юридичних наук,
Доцент кафедри правосуддя
юридичного факультету ІУТП ДУІТ

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ: ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті детально проаналізовано особливості становлення і розвитку українського державотворення в Україні за доби Гетьманщини. Доведено, що козацька держава продовжила традиції державотворення, започатковані в давньоруський період, а також ґрунтувалися на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Створення Гетьманщини збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах. Ці чинники зумовлюють утвердження республіканської форми правління та новітніх принципів правосуддя в українській козацькій державі.

Констатовано, Гетьманщина мала такі основні ознаки держави: органи публічної влади, які виконували свої функції; територію, яку охоплювала державна організація, її населення, що на ній проживало; податки, які збиралися на утримання органів публічної влади; правові норми, як регулятор суспільних відносин.

Доведено, що законодавство і правові норми козацької держави ґрунтувалися на козацькому й церковному звичаєвому праві, законодавчих актах Великого Князівства Литовського і положеннях магдебурзького права, водночас було видано низку гетьманських універсалів, що регулювали різні аспекти суспільного життя.

Обґрунтовано, що визначальну роль для функціонування Гетьманщини відіграв документ документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького», що увійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став суспільним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини. Доведено, що Конституція Пилипа Орлика 1710 року як ключового правового акту, що заклав фундамент для визнання автономії та політичної незалежності української держави. Обґрунтовано, що досвід державотворення часів Гетьманщини доцільно враховувати на сучасному етапі розбудови української державності.

Ключові слова: Гетьманщина, козацька держава, гетьман, конституція, законодавство, правові норми.

Annotation. The article analyzes in detail the peculiarities of the formation and development of Ukrainian statehood in Ukraine during the Hetmanship. It is proved that the Cossack state continued the traditions of state-building, which were started in the Old Russian period, and were also based on the legal foundations formed in Zaporizhzhya Sich. The creation of the Hetmanate

coincided with the formation of national state entities and the establishment of bourgeois relations in European countries. These factors determine the establishment of the republican form of government and the latest principles of justice in the Ukrainian Cossack state.

It was established that the Hetmanate had the following main features of the state: public authorities that performed their functions; the territory covered by the state organization and the population living there; taxes collected for the maintenance of public authorities; legal norms as a regulator of social relations.

It has been proven that the legislation and legal norms of the Cossack state were based on Cossack and church customary law, legislative acts of the Grand Duchy of Lithuania and provisions of Magdeburg law, at the same time a number of hetman universals were issued that regulated various aspects of public life.

It is substantiated that the decisive role for the functioning of the Hetmanship was played by the document "Pacts and Constitution of Laws and Freedoms of the Zaporizhzhya Army", which went down in history as the Constitution of Philip Orlyk (1710), which actually became a social contract between the Hetman, the chieftain and the Cossacks, formalizing their relations. It is proved that the Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 is a key legal act that laid the foundation for the recognition of the autonomy and political independence of the Ukrainian state. It is substantiated that the experience of state formation during the Hetmanship should be taken into account at the current stage of the development of Ukrainian statehood.

Key words: Hetmanate, Cossack state, hetman, constitution, legislation, legal norms.

Постановка проблеми. У контексті зовнішніх загроз і внутрішньополітичної кризи, що виникли на сучасному етапі існування української держави актуалізується необхідність дослідження особливостей розвитку державотворення в історичному контексті на різних етапах. Акцент на історично-правових аспектах розвитку української державності дасть змогу глибше осмислити сучасні виклики та перспективи, а також окреслити перспективи подальшого розвитку.

Одним із яскравих прикладів ефективного державотворення є формування української держави періоду Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького. У цей період була сформована українська держава з усіма притаманними їй державно-правовими інституціями. Окрім того, українська держава в цей час рішуче заявила про себе на європейській арені як самостійне державне утворення, здійснюючи ні від кого незалежну внутрішню та зовнішню політику. Відповідно, постає необхідність дослідження особливостей перебігу державно-правових процесів в українській козацькій державі, а також визначення того позитивного досвіду, який може бути врахований на сучасному етапі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти функціонування козацької держави неодноразово ставали предметом дослідження істориків і правознавців. Зокрема за підрахунками історика Ю. Назаренка, лише з 1939 по 1985 рр. в СРСР було видано майже 800 різноманітних праць з проблем історії національно-визвольної війни середини XVII ст. Ця тенденція зберігається і в інші історичні періоди, відповідно, на різних етапах історико-правові аспекти життєдіяльності козацької держави висвітлювалися в працях В. Антоновича, Д. Багалія, М. Грушевського, О. Кістяківського, І. Крип'якевича, С. Кудіна, О. Левицького, С. Наріжного, Н. Сизої, В. Смолія, О. Сокальської, В. Степанкова, С. Томашівського, В. Щербака, Д. Яворницького тощо. Водночас зазначені аспекти потребують перегляду й переосмислення в контексті сьогодення, з урахуванням нових викликів, що постали на сучасному етапі перед українською державою.

Метою статті є дослідження законодавчих аспектів становлення й розвитку державотворення в Україні за доби Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. У результаті національно-визвольної війни 1648–1657 рр. було створено українську гетьманську державу. Дослідники наголошують, що це збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах, зокрема, у 1647 р. розпочалася антиіспанська боротьба в Південній

Італії та на Сіцилії, спостерігалася соціально-політична напруга в Португалії, Данії та Нідерландах [10]. Водночас у цей час усе більше проявлялися негативні тенденції в соціально-економічному, політичному житті Речі Посполитої: спостерігалася значне уповільнення розвитку міст, збільшення панщини, посилення експлуатації селян, зростання політичного впливу магнатства, виродження сейму. На українських землях панувало магнатське землеволодіння, відбувалося стрімке посилення наступу на права селянства й козацтва. У 1638 році була прийнята «Ординація війська Запорізького», де вказувалось: «...на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених» [6, с. 96]. Відповідно, усі керівні посади вище сотника у реєстровому війську могли займати лише поляки. За словами П. Захарченка, «...мотивом революції українського народу стала ідея створення незалежної соборної держави, в основі якої лежав би суверенітет української православної людності, з одного боку, та ліквідація застарілої моделі соціально-економічних відносин – з іншого» [7, с. 132]. Отже, варто наголосити, що визвольна війна була тісно пов'язана з боротьбою соціальною, оскільки в тогочасному суспільстві існувало чимало станових суперечностей, але об'єднуювальним чинником стали спільні завдання та інтереси. Прагнення народу ліквідувати польське панування відіграло надзвичайно важливу роль у створенні українських державних інституцій: центральних і місцевих органів влади, території, судових установ, армії, нової соціальної структури. Внаслідок цього, як зазначає О. Гуржій, до кінця 1648 р. вже існувала республіканська унітарна українська держава [4].

Дослідники наголошують, що з самого початку формування Гетьманщина мала такі основні ознаки держави: органи публічної влади, які виконували свої функції; територію, яку охоплювала державна організація, й населення, що на ній проживало; податки, які збиралися на утримання органів публічної влади; правові норми, як регулятор суспільних відносин [7].

Гетьман був правителем, главою України, він наділявся широкими державними повноваженнями для виконання політичних, військових, фінансових і судових функцій. Як наголошує В. Матях, Б. Хмельницький послідовно проводив курс на зміцнення гетьманського монархічного начала в політичному розвитку України [8]. Насамперед, він став на шлях підпорядкування собі полкових та сотенних органів влади та їх перетворення в знаряддя своєї політики, вимагаючи точного і вчасного виконання ними указів та розпоряджень. Оскільки, в руках місцевої адміністрації поєднувалися цивільні і військові функції, важко переоцінити значення для зміцнення гетьманської влади й діяльності державного апарату прийнятих у червні 1648 року «Статтей про устрій Війська Запорозького» [6], які не просто були військовим статутом, а стали свідченням послідовної державотворчої діяльності гетьмана. Оскільки Б. Хмельницький намагався стабілізувати ситуацію в суспільстві, залучити на свій бік православне духовенство й панство, то впродовж червня – липня 1648 р. виходять універсали, спрямовані на захист їхніх соціально-економічних інтересів.

О. Гуржій наголошує, що саме під час національно-визвольних змагань у національній самосвідомості народу з'являється державна ідея, принципи якої були вироблені Б. Хмельницьким. Її утвердження зіграло вирішальну роль у розвитку свідомості, сприяло національно-політичному самовизначенню [4]. Однак, на шляху до реалізації державної ідеї довелося долати перешкоди, а саме: конфесійний поділ нації, територіальний розкол України, боротьбу за владу серед представників еліти тощо. незважаючи на всі труднощі, Б. Хмельницькому вдалося добитися об'єднання держави і досягти незалежності.

Дослідники наголошують, що законодавство Гетьманщини ґрунтувалося на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Саме так сформувалися підвалини республіканської форми правління та новітні принципи правосуддя [10]. Козацька еліта вперше чітко сформулювала ідею права українців на власну державу та її зв'язок з давньоруською державою. Ці принципи втілювалися в політичному устрої й законодавчій діяльності Гетьманщині, яка мала усі ознаки життєздатного державного організму.

В. Б. Антонович у своїх працях проаналізував політичний устрій Гетьманщини («Коротка історія козащини» (1991), «Про козацькі часи на Україні» (1991),

«Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)» (1868), походження влади гетьмана, діяльність окремих очільників, соціальну структуру. На думку вченого, «брак політичної культури гальмував розвиток козацької республіки» [1]. Він вважав принципи демократизму та народовладдя, закладені на Січі, ідеалом суспільного устрою.

Варто наголосити, що під час національно-визвольної війни панівним у праві залишалося козацьке звичаєве право. Як зазначає Д.Білий, звичай – це стереотипне правило і спосіб поведінки, який стихійно самовідроджується в певному суспільстві чи соціальній групі і є традиційним для їх членів. Характерними ознаками звичаю є стереотипність, публічність, стихійність виникнення і поширення, давність, безперервність, загальний характер, обов'язковість, визначеність, доцільність, територія застосування та ін. [2]. Норми козацького звичаєвого права виникали і формувалися в процесі еволюції господарсько-побутових відносин і спиралися на загальноприйнятні норми поведінки, що були вироблені за різноманітних обставин і регулювали різні аспекти тогочасного суспільного життя.

Крім козацького звичаєвого права в Україні часів національно-визвольних змагань діяло церковне звичаєве право, під яким розуміли сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались «побоюючись кари і гніву господнього» [2].

За часів Гетьманщини сформувалася власна законодавча база: до найбільш поширених джерел права можна віднести універсали гетьмана, універсали полковників і сотників. Універсали – це нормативно-правові акти другої половини XVI – XVIII ст., які регламентували суспільні відносини шляхом встановлення правових норм [7]. Найпоширенішими були універсали, які регулювали питання про розподіл земельних володінь, підтверджували право власності на маєтки, встановлювали повинності й податки. Варто також згадати і про універсали з військових питань та про призначення старшини на посади.

За українсько-московським договором 1654 року в Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася в період народно-визвольної війни й містила норми Литовського Статуту, магдебурзького права, нормативні акти гетьманської влади, українського звичаєвого права тощо. Окрім того, у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. У 1743 року підписано проект кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ», де було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини.

Остаточні правові засади функціонування Гетьманщини були закладені в документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького» Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став першою українською Конституцією. Цей документ фактично став визначальним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини. О. І. Биркович зазначає, що «прийняття у 1710 році документа «Пакти й Конституції законів та вольностей війська запорозького» стало вагомим віхою в українській державно-правовій думці. Дослідник наголошує, що українці стали авторами першої у світовій історії конституції, що не лише чітко розмежовувала три гілки влади – виконавчу, законодавчу та судову, а й прописувала механізми їхньої взаємодії та незалежності. Документ, що сформулювався як договірний акт між новообраним гетьманом П. Орликом та козаками, з-поміж іншого, визначав сферу повноважень судової гілки влади, найвищою інстанцією для якої був Генеральний суд, на який ані гетьман, ані колективні козацькі органи влади не мали жодного впливу» [6, с. 6]. Важливо відзначити, що Конституція Пилипа Орлика була однією з перших конституцій нового часу в Європі, відображаючи перехід до більш сучасних політичних угод у контексті гетьманської історії.

У працях зокрема М.С. Грушевського підкреслюється, що відродження української державності у XVII ст. орієнтувалося на західноєвропейські зразки, однак зазнавало впливу східноєвропейських традицій. Це взаємопереплетіння Сходу і Заходу, на думку вченого, визначало своєрідність українського народу і зумовило специфіку державотворення [5].

Зокрема, поступова втрата національної еліти призвела до активізації селянського демосу. М. Грушевський вбачав у федералізмі традиційну форму української державності XVII–XVIII ст. Це втілювалося у концепціях гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, І. Мазепи. Загалом учений високо оцінював роль козацької держави у розвитку Лівобережної України.

В. Липинський розглядав гетьманат як типово український інститут, проте засуджував демократичну традицію його обрання, вбачаючи в ній загрозу державності. На його думку, єдино можливою формою державного устрою в Україні є гетьмансько-монархічна система – персоніфіковане в особі гетьмана єдиновладдя національної ідеї над усім трудовим народом [3]. Водночас окрім В. Липинського, консервативний напрям в українському державознавстві підтримували С. Томашівський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. Спільним для них було визнання провідної ролі держави та пошук нових засад суспільного ладу. Зокрема, С. Томашівський вважав, що геополітичне становище України між Польщею, Московщиною та степом визначало специфіку її державотворення. На його думку, запізнiла перемога лісової цивілізації над степовою стала трагедією Гетьманщини [11].

Висновки. У процесі дослідження особливостей становлення й розвитку українського державотворення в Україні за доби Гетьманщини констатовано, що козацька держава продовжила традиції державотворення, започатковані в давньоруський період, а також ґрунтувалися на правових засадах, що сформувалися в Запорозькій Січі. Створення Гетьманщини збіглося в часі з формуванням національних державних утворень і утвердженням буржуазних відносин у європейських країнах. Ці чинники зумовлюють утвердження республіканської форми правління та новітніх принципів правосуддя в українській козацькій державі.

Констатовано, що законодавство і правові норми козацької держави ґрунтувалися на козацькому й церковному звичаєвому праві, законодавчих актах Великого Князівства Литовського і положеннях магдебурзького права, водночас було видано низку гетьманських універсалів, що регулювали різні аспекти суспільного життя.

Обґрунтовано, що визначальну роль для функціонування Гетьманщини відіграв документ документі «Пакти і Конституція законів та вольностей Війська Запорозького», що увійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика (1710 рік), який фактично став суспільним договором між гетьманом, старшиною та козацтвом, формалізуючи їхні відносини.

Доведено, що Конституція Пилипа Орлика 1710 року як ключового правового акту, що заклав фундамент для визнання автономії та політичної незалежності української держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991.
2. Білий Д. Д. Звичаєве право в історії українського народу. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності, 1999. № 1. С. 307–312.
3. В'ячеслав Липинський і його думки про українську надію і державу. Відень, 1925. С. 29.
4. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 223 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1991–1998.
6. Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 / [упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961.
7. Захарченко П. П. Історія держави та права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с.
8. Матях В. М. Проблема державотворення в Україні XVII – XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. Український історичний журнал, 1998, №3. С. 58-75.
9. Назаренко Ю.В. Исследование истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. и воссоединения Украины с Россией в советской историографии середины 30-х – середины 80-х гг.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Днепропетровск, 1987.- С. 7-8.
10. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ, 1997. 612 с.
11. Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. Берлін, 1922. 109 с.